

170 404

TÜRKİYE'DE HAC ORGANİZASYONU SEMPOZYUMU

(Tebliğ ve Müzakereler)

(7-9 TEMMUZ 2006)

TÜRKİYE BİLİMSEL VE İSLAMİ İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	170404
Tas. No:	297.541 TÜR.H

Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları: 691
İlmî Eserler: 119

*Türkiye'de Hac Organizasyonu Sempozyumu
(Tebliğ ve Müzakerele)*

Editör: Dr. Mehmet BULUT

Grafik-Tasarım: TN İletişim (0312. 431 28 68)

Baskı Kontrol: M. Ali SOY

Baskı: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi
OSTİM Örnek Sanayi Sitesi 1. Cd 358. Sk. No: 11 06370 Yenimahalle / Ankara

Mayıs 2007, Ankara

2007-06-Y-0003-691
ISBN 978-975-19-4028-5

© Diyanet İşleri Başkanlığı

İletişim Adresi
Eskişehir Yolu 9. km. Çankaya / Ankara
tel.: 0312. 295 72 94 - faks: 0312. 284 72 88
diniyayinlar@diyanet.gov.tr

Hac İbadetinin Sosyo-Kültürel Hayatımıza Yansımaları

Dr. Ahmet ONAY

Diyanet İşleri Başkanlığı Teftiş Kurulu Üyesi

Giriş

İbadetlerin gerek ruh, gerek beden, gerekse toplum sağlığı ile kişiler arasında olumlu ilişkiler kurulmasında yararlar sağladığı, toplum düzeyinin pürüzsüz, aksaksız yürümesine katkıda bulunduğu bilinmektedir. İnanç ve ibadetlerin temel gayesi kişiyi bütün varlıkların ve kendinin yaratıcısına karşı ödevini yerine getirmek, O'na yaklaşmağa çalışmak ve bunun için de beden, rûhen ve zihnen tedrici olarak kemâle erkmektir. Allah'a ibadet ödevini yerine getiren kişinin ibadet sırasındaki arınma çabalarından doğan iyi kişi olma, günah işlememe gayesi, kişiden çevresine, yani topluma yayılır. Çünkü ferdin iyiliği, dürüstlüğü daima kendini aşar.

Allah ile insan arasındaki münasebeti sağlayan yollardan biri ve en önemlisi hac ibadetidir. Bu ibadetin izlerine, hemen hemen, bütün dinlerde ve dinî sistemlerde rastlanmaktadır. İslâm'ın beş esasından biri olan hac ibadetinde hem dinî eylemler, hem de aynı zamanda sosyal eylemler vardır. Hac topyekün bir eylem olarak kabul edildiğinde Müslümanların birliğinin bir göstergesidir. Bir Müslümanın hacdaki davranışları, onun eşitlik imtihanıdır.

Hac yapmak için mukaddes yerlere giden mümin daha önce nazarî olarak bildiği İslâm kardeşliğini orada canlı olarak yaşar. Yeryüzünün neresinden gelirse gelsin, rengi, dili ve ırkı ne olursa olsun, bütün müminlerin kardeş olduğunu hisseder. Dünyanın değişik bölgelerinden gelen Müslümanları görür, onları tanıyıp anlamaya çalışır. Böylece hac sayesinde yardımlaşma, anlayış, hoşgörü gibi sosyal ilişkilerin temeli olan duygu ve düşünceleri tekrar test edilmiş ve güçlenmiş olur. Çünkü başka yerlerde yapılmasında dinen bir sakınca bulunmayan bazı hareketlerin orada belli zaman ve mekanlarda yapılması dinen yasak sayılmaktadır. Bunların pek çoğu kişinin

kendisine; çevresindeki tüm insanlara ve diğer canlı varlıklara karşı daha anlayışlı ve hassas davranmasını temin etmeye yöneliktir.

Hac ibadetini yerine getirmek İslâm'da önemli bir itibar ve değer kaynağıdır. Bu sebeple hacca giden kişiye "hacı" diye taltif edici bir unvan verildiği gibi, bu unvanın kişiye toplumsal kontrol ve birtakım yükümlülükler de getirdiği görülmektedir. Kişi hacca gitmekle İslâm'ın temel esaslarından birini yerine getirmekte, ancak dönüşünde ise çevresi ondan örnek kişi olmasını, yüce bir seviyede kalmasını, daha aşağı inmemesini, böylece hacılığına gölge düşürmemesini beklemektedir. Hacı, güzel davranışlardan sapmama, kusur işlememe, iyilik yapma, doğru yoldan ayrılmama, hak yememe, kötülükten, günahtan kaçma; kısaca toplumun kendisinden beklediği "hacılığını koruma" gibi toplumsal beklentileri de dikkate almak durumundadır. Dolayısıyla hac ibadetini yerine getirenlerin, toplumun bu baskısını her an üzerlerinde hissettiklerini söylemek yerinde olur.

Hac ibadeti ile ilgili olarak anlattığımız bu gibi hususların kişilerin hayatında ne derece etkili olduğu, bu etkinin hacdan sonra hangi ölçüde devam ettiği merak edilen konulardandır. Diğer taraftan hacın, kişilerin dinî tutumları ve sosyal davranışları üzerinde farklı etkilerinin bulunduğu görülmektedir. Görülen bu farklılığın nerelerden kaynaklandığı, farklılığa sebep olan faktörlerin kimler üzerinde ne kadar etkili olduğu gibi hususlar da bilinmeye muhtaç konulardandır.

Buraya kadar zikrolunan hususlar göz önünde bulundurulduğunda, konunun araştırılması sırasında, hac ibadetini yapanların *demografik özellikleri* dikkate alınması gereken önemli bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Günümüzde sosyal olayların analizi, bağımlı ve bağımsız birçok değişken dikkate alınarak (*multivariate*) yapılmaktadır. Çünkü, cinsiyet, yaş, sosyal çevre, gelir durumu ve meslek gibi değişkenler dikkate alındığında, her biri farklı sosyal gruplara mensup olan hacıların, dinî tutum ve ona bağlı birtakım sosyal davranışlarının nasıl olduğu, bu değişkenlere göre aralarında fark bulunup bulunmadığı hususları aydınlatılması gereken önemli bir konudur. Ülkemizde bu alanda yapılan bir alan araştırması bulunmadığını burada belirtmek isterim. Dolayısıyla çalışmamız, bu konudaki bilgi ve anlayışımızın daha sağlam bir zemine oturtulmasında bize önemli veriler sağlayacaktır.

Bu tebliğde, yaklaşık üç yıldan beri devam eden a) hac öncesi, b) hac zamanı ve c) hacdan 1-2 yıl sonrası olmak üzere üç bölümden oluşan ve d) hacdan 5-10 yıl sonrası olmak üzere devam edecek olan "Hac ve Dindarlık" isimli araştırmanın son bölümünde toplanan konuyla ilgili verilerin analizi yapılmıştır. Bu tebliğin temel amacı, yaklaşık bir buçuk yıl önce hac ibadetini yapmış olanların dinî tutumlarını ve birtakım sosyal davranışlarını araştırmaktır.

Öncelikle araştırmanın örneklemini, kullanılan ölçme araçları gibi yöntemle ilişkin konular ele alınacaktır. Takip eden bölümde, alan araştırmasının

dan elde edilen verilerin analizi rapor edilecektir. Konuya ilişkin kısa bir değerlendirme ise sonuç bölümünde yer alacaktır.

Yöntem

Bu çalışmada, 2006 yılı Nisan ve Mayıs aylarında gerçekleştirilen "Hac ve Dindarlık" isimli alan araştırması kapsamında, anket ve bireysel serbest anlatım (rapor etme) yöntemiyle toplanan verilerden bu konu ile ilgili olanları kullanılmıştır.

Bu çalışma, betimsel (*descriptive*) ve ortaya çıkarıcı (*exploratory*), tarama modellerinden ilişkisel tarama türünde bir alan araştırması olup, kişilerin hac ibadetini yaptıktan yaklaşık bir buçuk yıl kadar sonra dinî ve sosyal konulardaki tutum ve davranış biçimlerini demografik değişkenler de dikkate alarak ortaya çıkarmak üzere gerçekleştirilmiştir.

Araştırmanın bağımsız değişkeni olan demografik özellikler (i) cinsiyet, (ii) yaş, (iii) gelir düzeyi, (iv) meslek, (v) öğrenim düzeyi, (vi) yaşanan yerleşim birimi, (vii) okul haricinde dinî bilgiler öğrenme durumu, (viii) hacdan sonra dinî kitap okuma durumu ve (ix) yapılan hac sayısı olmak üzere dokuz grupta toplanmıştır. Araştırmanın bağımlı değişkeni ise, kişilerin hac sonrası dinî tutumlarını belirlemek üzere hazırlanan 8 maddelik Hac Sonrası Dinî Tutum Ölçeğinden alınan puanlardır.

476

Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini hac ibadetini yapan kişiler oluşturmaktadır. Araştırmanın örneklemini ise, hac ibadetini yaparak 2005 yılı Ocak ve Şubat aylarında Suudi Arabistan'dan dönen, Türkiye'nin her ilinden en az 10 kişinin bulunduğu rasgele (*random*) örnekleme yöntemiyle seçilmiş toplam 2.290 kişiyle sınırlıdır. Kendilerine postalanan anket formunu doldurarak bize gönderen, böylece araştırmamıza katılanların tamamı, 979'u erkek, 680'i kadın ve 85'i cinsiyet ile ilgili soruya cevap vermeyen toplam 1,744 kişidir.

Verilerin toplanması

Araştırmanın birincil kaynaklarını standart ölçekler ve ankete katılanların dinî yönden kendi durumlarını anlatan yazıları (*self-reporting*) yoluyla elde edilen veriler oluşturmaktadır. 2005 yılında hac ibadeti için Suudi Arabistan'a giden hac adaylarından öncelikle Medine'yi ziyaret eden kabileler il esasına göre belirlenmiş, sonra da kabile içerisindeki gruplardan birine hac ve dindarlık ile ilgili anketler uygulanmış sonra da o gruptakilerin isim ve adresleri tespit edilmiştir. Bu şekilde isim ve adresleri tespit edilen 2.290 kişiye 2006 yılı Mart ayı sonlarında bir zarf içerisinde bir adet anket formu, bir adet ankete ilişkin açıklama ve bir adet adresi ve posta pulu ile birlikte geri dönüş zarfı gönderilmiştir. Gönderilen anket formlarından 1.744'ünün doldurularak geri gönderildiği görülmüştür. Bu durumda ankete katılım ora-

nı yaklaşık % 76'dır. Araştırmaya katılanların cinsiyet ve benzeri demografik özellikleri geri dönen cevaplarla sınırlıdır.

Araştırmaya katılanlara gönderilen açıklamada, isteyenlerin anket formu dışında söylemek istedikleri hususlar varsa onu ayrı bir kağıda yazarak gönderebilecekleri belirtilmiş, bize dönen zarfların yaklaşık üçte birinde kişilerin hac esnasında veya hacdan sonraki dinî duygu, düşünce ve davranışlarıyla ilgili kişisel anlatımlarının yer aldığı çeşitli uzunluklarda yazılar gönderdikleri görülmüştür. Anket formları yanında gönderilen dindarlıkla ilgili bu kişisel anlatımlardan elde edilen bilgilerden özellikle anketlerin analizi ve sonuçlarının yorumlanması aşamasında yararlanılmıştır.

Araştırmanın ikincil kaynaklarını, daha önceden yapılmış olan çalışmaların yer aldığı yazılı eserler oluşturmaktadır. Bu çalışma her ne kadar birincil kaynaklardan elde edilen verilere dayanmakta ise de, konunun teorik alt yapısının oluşturulması, yöntemin belirlenmesi ve sonuçların tartışılması sırasında ikincil kaynaklardan yararlanılmıştır.

Ölçme Aracı

Hac Sonrası Dinî Tutum Ölçeği (HSDTÖ)

Kişilerin özellikle hacdan sonraki dinî tutumlarını ölçmek üzere bir *Hac Sonrası Dinî Tutum Ölçeği (HSDTÖ)* geliştirilerek, bu araştırmada kullanılmıştır. Hac Sonrası Dinî Tutum Ölçeği, ikisi manevî huzur ve Allah'a yakınlık hissiyle ilgili, ikisi günlük beş vakit namaz kılma ve harâmlardan kaçınma ile ilgili, biri dinî düşünce ve üçü de ailesine ve çevresine karşı duyarlı davranışlar ve yardım etme ile ilgili toplam sekiz maddeden oluşmaktadır. Ölçekteki maddelerin tamamı düz ifadelerden meydana gelmektedir (bakınız: Ek Tablo 1). HSDTÖ, *Hiç bir zaman, Bazen, Çoğu zaman, Her zaman* şeklinde dört dereceli, Likert tipi psikometrik bir ölçme aracıdır.

Ölçeğin alt ve üst puan sınırları, en düşük 8; en yüksek 32'dir. Ölçekten alınan puanın 32'ye doğru çıkması, yükselen hac sonrası dinî tutum düzeyini gösterirken, 8'e doğru düşmesi de azalan dinî tutum düzeyini gösterir. Ancak, daha kolay anlaşılmasını temin etmek için söz konusu ölçek puanları yüzdelik veriler haline dönüştürülmüş, bu tebliğde puanların 0 ile 100 arasındaki karşılıkları kullanılmış ve tablolarda da 100 tam puan üzerinden karşılıkları verilmiştir.

Yapılan güvenilirlik ve geçerlilik testleri sonucunda, ölçekte yer alan maddelerin faktör yükleri (*factor loading*) ile madde toplam ilişki (*item-total correlation*) değerlerinin .50 ve üzerinde olduğu, *Cronbach Alpha* ve *Guttman Split-half* değerlerinin de .95 olduğu görülmüştür.¹

¹ Daha fazla bilgi için bakınız: A. Onay, 2000, s. 130-139.

Verilerin Analizi

Bu çalışma alan araştırmasına dayalı bir çalışmadır. Kullanılan standart ölçekle elde edilen veriler, uygun istatistikî testlerle analiz edilmiştir. Bunun için *SPSS for Windows 11.5* kullanılmıştır. Verilerin analizinde, Myers (1999), Tabachnick ve Fidel (1996), Murphy ve Davidshofer (1994) gibi bilim adamlarınca belirlenen esaslar göz önünde bulundurulmuştur.

Anketlerin bilgisayar girişleri yapılmadan önce, çok miktarda cevaplandırılmayan soru bulunan anket formları ayıklanarak değerlendirme dışı bırakılmıştır. Bilgisayar girişleri tamamlandıktan sonra verilerin analizinde hangi testlerin kullanılmasının daha yerinde olacağı hususunda araştırmacıya yol göstermesi bakımından veriler, normallik (*normality*), doğruluk (*linearity*) ve uyumluluk (*homogeneity*) gibi temel istatistikî özellikler açısından kontrol edilmiştir.

Kontrol ile ilgili işlemler tamamlandıktan ve veriler analize hazır hale getirildikten sonra, gerekli istatistikî testlere geçilmiştir. Çalışmanın bu alanda yapılan ilk araştırma olması da dikkate alınarak, daha çok örnekleme tanımlayıcı, dağılım (*frequency*), ortalama (*mean*) ve gruplar arası karşılaştırma (*cross-tabulation*) testleri yapılmıştır. Sonuçlar tanımlayıcı istatistik (*descriptives*) tablolarında rapor edilmiştir.

Bulgular

Örneklemin hac sonrası dinî tutum puanlarının ortalamaları, cinsiyet, yaş, gelir düzeyi, meslek grubu, öğrenim seviyesi, yaşanan yerleşim birimi, okul haricinde isteğe bağlı din eğitimi alma, hacdan sonra dinî konularda kitap okuma durumu ve yapılan hac sayısı şeklindeki dokuz ayrı bağımsız değişkene göre ele alınarak analiz edilmiştir. Elde edilen sonuçlar tablolar halinde sunulmuştur.

Cinsiyet

Araştırmaya katılanların % 59'unu erkekler % 41'inin ise kadınlar oluşturmaktadır. Esasen anket formları gönderilirken erkek ve kadınların oranının dengeli olmasına dikkat edilmiş olmasına rağmen, anketimize erkeklerin daha fazla ilgi gösterdiği görülmektedir.

Cinsiyet değişkeni dikkate alınarak bakıldığında, Tablo 1'de rapor edildiği gibi, kadınların hac sonrası dinî tutum ölçeğinden aldıkları puanların ortalamasının 85.1, erkeklerinki ise 84.6 olduğu, dolayısıyla kadınların puanlarının ortalamasının erkeklerinkinden yarım puan fazla olduğu görülmektedir.

Ölçekteki maddeler dikkate alınarak bakıldığında, erkeklerin hac sonrası sosyal davranışlar ile ilgili maddelerden aldıkları puanların ortalamasının kadınlarinkinden yaklaşık bir puan daha yüksek olduğu, buna karşılık kadınların diğer maddelerle ilgili puanlarının ortalamasının ise erkeklerinkinden yaklaşık aynı miktarda daha yüksek olduğu müşahede edilmiştir.

Tablo 1
Cinsiyet Faktörüne Göre Araştırmaya katılanların, HSDTÖ'den Aldıkları Puanların Aritmetik Ortalama ve Standart Sapma Değerleri

Cinsiyet	N	Ortalama ($\bar{x}$)	Standart Sapma
Erkek	672	84.58	18.47
Kadın	508	85.11	17.16
Toplam	1180	84.81	17.91

Yaş

Araştırmaya katılanların % 4'ü 30 yaşın altında, % 10'u 70 yaşın üstünde olup geri kalan % 84'ü 30 ile 70 yaş arasında istatistiksel olarak normal dağılımdadır. Yaş ile ilgili olarak örneklemin dağılımına ilişkin oranlar, 2005 ve 2006 yıllarında hacca gidenlerin dağılımıyla hemen hemen aynıdır. Bu da örneklemin seçimindeki tutarlılığın, buna bağlı olarak da elde edilen verilerin güvenilirlik ve geçerliliğinin de ayrı bir göstergedir.

Tablo 2'de belirtildiği gibi, 20 yaşından küçüklerin dinî tutum ve sosyal davranış puanlarının ortalamasının 87 puan; 20-29 yaş grubunun 80 puan; 30-39 yaş grubunun 78 puan; 40-49 yaş grubunun 83 puan; 50-59 yaş grubunun 88 puan, 60-61 yaş grubunun 91 puan ve 70 yaş ve üzerinin ise 89 puan civarında olduğu görülmektedir.

50 yaş ve üzeriyle karşılaştırıldığında hac sonrası dinî tutum puanlarının yirmi ve otuzlu yaşlarda yaklaşık 10 puan daha düşük olduğu tespit edilmiştir. Kırklı yaşlar dindarlığın yeniden canlandığı adeta geçiş yılları olarak dikkat çekmektedir. Diğer taraftan 20 yaşın altındaki gençlerin dine olan ilgisinin 50 yaş ve üzeridekilerle aynı seviyede olması ayrıca dikkat çekicidir.

Yaş ile ilgili olarak elde ettiğimiz bu netice, dünyanın farklı ülkelerinde aynı konuda yapılan çalışmaların sonuçlarıyla da paralellik göstermektedir. Batı Avrupa ve Amerika'da, yaş ve dindarlık arasındaki ilişkiyi araştıran çok sayıda çalışma yapılmıştır. Bunlardan elde edilen sonuçlara bakıldığında, dindarlığın gençlik döneminde düşüşe geçtiği, ilk olgunluk döneminden 30 yaşlarına doğru düşüşün devam ettiği, daha sonra durağan bir seyir izlediği, 40-45 yaşlardan sonra ise kısmî bir yükseliş trendinin gözlemlendiği anlaşılmaktadır (Spilka ve arkadaşları, 1985; Francis ve Stubbs, 1987; Beit-Hallahmi ve Argyle, 1997).

Ülkemizde yapılan bir alan araştırmasında, 26-30 yaş grubunun Allah'a, Hz. Muhammed'in peygamberliğine, Kur'an'ın Allah kelâmı olduğuna kesin inanç sahibi olmalarının ve dua etme düzeyi ortalamalarının, 20-25 yaş grubunun ortalamasından daha düşük olduğu bulunmuştur (Köktaş, 1993). 25 yaşın 5 yaş altının ve 5 yaş üstünün karşılaştırılmasından elde edilen bu bilgiler dikkate alındığında, yaş ile dindarlık arasında negatif bir ilişkiden söz edilebilir. Ancak, çocuklar, gençler, yetişkinler ve yaşlılarda dindarlık veya dindarlık düzeyini karşılaştıran, yaş grupları ve gelişim dönemleri arasında -varsa- deği-

şimi araştıran müstakil çalışmalar da pek bulunmadığından bu konuda daha geniş verilere dayalı karşılaştırmalar yapmak mümkün olmamaktadır.

Tablo 2
Yaş Gruplarına Göre Araştırmaya Katılanların, HSDTÖ'den Aldıkları Puanların Aritmetik Ortalama ve Standart Sapma Değerleri

Yaş Grupları	N	Ortalama ($\bar{x}$)	Standart Sapma
20 yaşından küçük	3	87,33	10,97
20 - 29 yaşlar arası	42	79,50	15,83
30 - 39 yaşlar arası	298	78,27	20,63
40 - 49 yaşlar arası	240	83,05	18,99
50 - 59 yaşlar arası	278	88,40	16,39
60 - 69 yaşlar arası	211	90,75	11,97
70 - 79 yaşlar arası	112	88,45	13,95
80 yaş ve üzeri	6	89,67	11,67
Toplam	1190	84,89	17,81

Gelir

Mensup oldukları yıllık gelir grupları açısından bakıldığında, örneklemin % 24'ünün 5.000 YTL'nin altında geliri olduğu, % 36'sının 5.000 - 10.000 YTL arasında, % 20'sinin 10.001 - 20.000 YTL arasında, % 15'inin 20.001 - 50.000 YTL arasında ve geri kalan % 5'inin ise 50.000 YTL'den fazla gelire sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Ülkemizde hac ibadetini yerine getirenlerin % 60'ını düşük ve çok düşük gelir grubuna mensup kişilerin oluşturması dikkat çekicidir. Bu durum bize hacca gitmenin kişinin yıllık geliriyle veya ekonomik durumuyla doğrudan ilişkili olmadığını, hatta hacca gidenlerin dörtte birini asgari ücret düzeyinde ancak geliri olan kişilerin oluşturduğunu, onların da yıllarca yaptıkları birikimleri hacca gitmek için kullandıklarını göstermesi bakımından önemlidir. Dolayısıyla hacca gitmek için böylesine maddi fedâkarlık gösteren çok düşük ve düşük gelir gruplarına mensup kişilerin dindarlık düzeylerinin diğerlerinden daha yüksek olmasını beklemek hiç de sürpriz olmamalıdır.

Tablo 3'te görüldüğü gibi gelir düzeyi ile hac sonrası dinî tutum puanları arasında ters orantılı bir ilişki bulunmaktadır. Yıllık ortalama geliri 5.000 YTL'den az olanların HSDTÖ puanlarının ortalaması 88; 5.001 - 10.000 YTL geliri olanların 87; 10.001 - 20.000 YTL arası 80; 20.001 - 50.000 YTL arası 79 ve yıllık geliri 50.000 YTL'den fazla olanların ise 75 puan olduğu görülmektedir.

Çeşitli ülkelerde yapılan çalışmalar, dinî faaliyetlerin daha çok orta düzey gelir grubuna mensup kişiler tarafından yürütüldüğünü göstermektedir. Üst gelir grubuna dahil olanlar, göze hitâbeden dinî faaliyetler içerisinde yer alırken, alt gelir grubundakiler de daha çok dinin duygusal ve manevî boyutu ile

meşgul oldukları görülmektedir. Diğer taraftan, kişilerin özellikle marjinal dinî gruplara üye olma eğilimleri ile, sosyo-ekonomik durumları arasında da belli bir ilişkinin bulunduğu tespit edilmiştir (Wilson ve Clow, 1981; Dodson, 1992; Epstein, 1993; Kosmin ve Lachman, 1993; Iannaccone, 1994).

Köktaş'ın (1993) yaptığı araştırmanın sonuçlarına göre, "ortanın altı" gelir grubuna dahil kişilerin genel olarak, İslâm dini ile ilgili sorulara verdiği olumlu cevapların oranı, diğer gelir gruplarınıninkinden daha yüksektir. "Ortanın altı" ile "orta" düzeydeki gelir gruplarının olumlu cevap oranları ise genel olarak birbirine yakındır.²

Ülkemizde, yıllık 5.000 YTL'den az olan kazancın çok düşük, 5.000 ile 10.000 YTL arasındaki kazancın da düşük gelir düzeyini gösterdiği kabul edildiğinde, düşük ve çok düşük gelir gruplarına mensup kişilerin yüksek düzeyde dinî tutum gösterdikleri ve dinî faaliyetler içerisinde daha çok yer aldıkları söylenebilir.

Tablo 3
Gelir Gruplarına Göre Araştırmaya Katılanların, HSDTÖ'den Aldıkları Puanların Aritmetik Ortalama ve Standart Sapma Değerleri

Gelir Grupları	N	Ortalama ($\bar{x}$)	Standart Sapma
5.000 YTL'den az	267	88,32	15,23
5.001-10.000 YTL arası	405	87,33	15,69
10.001-20.000 YTL arası	233	80,65	19,20
20.001-50.000 YTL arası	159	78,85	20,89
50.001 YTL ve üstü	49	75,10	26,69
Toplam	1113	84,62	17,98

Meslek

Araştırmaya katılanların % 27'sini emekliler, % 24'ünü ev hanımları, % 17'sini memurlar, % 8'ini çiftçiler ve geri kalan % 25'ini de diğer meslek grupları oluşturmaktadır.

Meslek ile ilgili puanların ortalaması Tablo 4'te sunulmuştur. Buna göre, hac sonrası dinî tutum puanlarının ortalaması en yüksek olan meslek grupları, 89 puan ile emekli, esnaf-sanatkar, işçi ve çiftçilerdir. Bunları 88 puan ile ev hanımları, 86 puan ile de serbest meslek sahipleri ve 82 puan ile memurlar izlemektedir. HSDTÖ puanlarının ortalaması 77 puan ile en düşük olan meslek grubunun sağlık hizmetlerinde çalışanların olması dikkat çekmektedir.

Elde edilen bu sonuçların aynı zamanda gelir gruplarıyla da yakın ilişkisinin bulunduğunu belirtmemiz yerinde olur. Zira meslek aynı zamanda kişinin ekonomik ve sosyal durumunun da bir göstergesidir. Hatta kişinin eğitim düzeyini de onun sosyal statüsünün göstergeleri arasında saymak yerinde olur.

² Sosyo-ekonomik düzey ile dinî grup ilişkisi konusunda, Müslümanlar arasında yapılan kapsamlı araştırmalar bulunmamaktadır.

Tablo 4
Meslek Gruplarına Göre Araştırmaya Katılanların, HSDTÖ'den Aldıkları Puanların Aritmetik Ortalama ve Standart Sapma Değerleri

Meslek Grupları	N	Ortalama ($\bar{x}$)	Standart Sapma
İşçi	30	88,67	13,03
Memur	212	81,91	20,30
Çiftçi	70	88,63	11,84
Emekli	300	89,01	16,66
Ev hanımı	282	87,93	14,64
Esnaf-sanatkar	24	88,92	14,49
Serbest meslek	30	86,13	12,82
Sağlık hizmetleri	230	77,27	19,65
Diğer	6	84,17	14,80
Toplam	1184	85,07	17,65

Eğitim

Öğrenim durumları itibarıyla örneklemin yaklaşık % 51'i ilkokul mezunu, % 7'si ortaokul, % 13'ü lise, % 25'i üniversite ve % 4'ü de yüksek lisans ve doktora yapanlardan oluşmaktadır. Ülkemizde hacca gidenlerin çoğunluğunu her ne kadar ilkokul ve ortaokul mezunları oluşturmakta ise de, son yıllarda üniversite mezunlarının ve akademik kariyer yapanların da hac ibadetine gösterdikleri ilginin giderek arttığı anlaşılmaktadır.

Eğitim durumları dikkate alınarak bakıldığında, eğitim seviyesiyle hac sonrası dinî tutum düzeyi arasında ters yönlü bir ilişki görülmektedir. Tablo 5'te görüldüğü gibi, hac ibadetini yapmış olan ilkokul mezunlarının HSDTÖ puanlarının ortalaması 89, ortaokul mezunlarınıninki 92, lise mezunlarınıninki 85, üniversite mezunlarınıninki 79, yüksek lisans eğitimi alanlarınıninki 73, doktora ve üstü akademik çalışma yapanlarınıninki ise 63 puandır.

Hac ibadetini yapmış olan akademisyenlerle, yine hac ibadetini yapan ilkokul, ortaokul ve hatta lise mezunu olan toplumun diğer kesimlerinin HSDTÖ puanlarının ortalaması arasında 29 puana varan bir farkın görülmesi bu çalışmanın sürpriz bulgularındandır. Çünkü bu çalışmada kullanılan diğer bağımsız değişkenlere ilişkin gruplar arasında bu denli büyük farklılık gözlemlenmemiştir. Ayrıca, toplumun geniş halk kitlelerini temsil eden bir kesimiyle aynı hac ibadetini yapan elit ve entelektüel bir kesimin ciddi anlamda bir farklılaşma içerisinde bulunması bu iki kesimin dinî tutuma ilişkin algılarındaki ve bu konudaki yaklaşımlarındaki farklılığın ne denli derin olduğunu göstermektedir.

Dinî konularda basit farklılıkların bile yerine göre günümüzde önemli tartışmalara ve ayrılıklara sebep olduğu düşünüldüğünde, bu iki kesimin din ve dindarlık algılarında birbirleriyle anlaşabilmeleri oldukça zor görünmektedir. Hatta bu konuda, toplumun geniş kesimleriyle akademisyenlerinin birbirlerine sempatik olmaktan çok antipatik bir görüntü içerisinde bu-

lunduğunu söylemek mümkündür. Öyle ki, manevî huzur ve Allah'a yakınlık hissi, günlük beş vakit namaz kılma, harâmlardan kaçınma, dinî konuları düşünme, ailesine ve çevresine karşı duyarlılık ve cömertlik gibi hususlarda tespit edilen bu derin farklılaşmanın, içinde yaşadığımız toplumun geleneksel kültüründeki temel anlayışları da sarsacak düzeylere tırmanmakta olduğunu belirtmek yanlış olmayacaktır.

Konusu ve sahası ne olursa olsun, İslâm kültüründe ilme ve âlime verilen değer ve önem tartışmasızdır. Ülkemizin yüzyıllardan bu yana devam edip gelen âdet ve geleneklerinde, "bilim adamı" ve "âlim" gibi kelimelerin saygı ifadesi taşıdığı ve aynı zamanda da toplum nazarında bu unvana sahip kişilere önder şahsiyetler olarak bakıldığı bir gerçektir. Kültüründe ve geleneklerinde bu denli önemli yeri bulunan; sosyal, kültürel, teknolojik vb. yönlerden olduğu kadar özellikle de dinî yönden geleceğin mimarları olarak görülen, toplumun bilim adamı ve âlim olarak saygıyla adlandırdığı kesim olan akademisyenlerle geniş halk kitleleri arasında görülen farklılaşma, özellikle üzerinde durulması gereken bir husustur. İlkokul mezunlarıyla üniversite mezunlarının HSDTÖ puanları arasındaki fark 10 iken, üniversite mezunlarıyla akademisyenler arasındaki farkın 16 puanı bulması, bahse konu farklılaşmadaki hızlanmanın özellikle akademik kariyer aşamalarında meydana geldiğini göstermektedir.

Kültür ve geleneklerimizde, bilgisiyle, davranışlarıyla, yaşantısıyla ve kişiliğiyle her yönden örnek ve önder kişi olmayı ifade eden "âlim" kelimesinin, araştırma konumuzla ilgili olarak günümüzde, söz konusu anlamlarından çok şey kaybettiği ve toplumun gerisinde olarak ifade edilebilecek yeni anlamlar içermeye başladığı görülmektedir. Zira HSDTÖ ile tespit edilen farklılık, istatistiksel olarak anlamlı olduğu gibi, miktar olarak da "başkalaşma" ile tanımlanabilecek derecede büyüktür. Böyle bir ortamda, halkın âlim kelimesinin sahip olduğu anlamda kendisine örnek şahsiyetler bulmada güven sorunu yaşadığını veya yaşayabileceğini de belirtmek yerinde olur.

Burada, HSDTÖ ile ölçülen ve söz konusu iki kesim arasında tespit edilen bu farkın ortaya çıkmasının altında yatan sebep ya da sebeplerin neler olduğunun araştırılmasının büyük önem taşıdığını özellikle belirtmek yerinde olur.

Tablo 5
Eğitim Düzeylerine Göre Araştırmaya Katılanların, HSDTÖ'den Aldıkları Puanların Aritmetik Ortalama ve Standart Sapma Değerleri

Eğitim Düzeyleri	N	Ortalama ($\bar{x}$)	Standart Sapma
İlkokul	532	88,91	14,93
Ortaokul	85	92,48	11,24
Lise	163	85,04	16,45
Üniversite	304	78,62	18,52
Yüksek lisans	8	73,38	20,73
Doktora ve üstü	46	62,52	26,90
Toplam	1138	84,70	17,84

Okul Dışında İsteğe Bağlı Din Eğitimi

Araştırmaya katılanların % 89'unun okul haricinde isteğe bağlı olarak, Kur'an kursunda, camide, özel hoca da, kendi kendine veya daha başka şekillerde din eğitimi aldığı, buna karşılık % 11'inin ise böyle bir eğitim almadığı anlaşılmıştır.

Okul haricinde dinî bilgiler öğrenme gayreti olanların HSDTÖ puanlarının ortalamasının 85 değerlerinin ise 80 olduğu görülmüştür (Tablo 6). Bu durum, hacca gidenlerin büyük bir kısmının okul haricinde din eğitimi alan kişiler olduğu şeklinde yorumlanabileceği gibi, okul haricinde alınan din eğitiminin bir bütün olarak hac sonrası dinî tutum üzerinde gelir düzeyi ve eğitim gibi faktörler kadar etkili ve belirleyici olmadığı şeklinde de yorumlanabilir.

Tablo 6

Okul Dışında İsteğe Bağlı Din Eğitimi Alıp Almama Durumuna Göre Araştırmaya Katılanların, HSDTÖ'den Aldıkları Puanların Aritmetik Ortalama ve Standart Sapma Değerleri

<i>Okul dışında isteğe bağlı din eğitimi aldı mı?</i>	<i>N</i>	<i>Ortalama ($\bar{x}$)</i>	<i>Standart Sapma</i>
Evet	1070	85,37	17,69
Hayır	116	80,33	18,56
Toplam	1186	84,88	17,83

Dinî Kitap Okuma Durumu

Araştırmaya katılanların % 22'si hacdan sonra hiç dinî kitap, dergi ve benzeri eser okumadığını, % 32'si 100 sayfadan az okuduğunu, % 20'si 101-500 sayfa arası ve % 26'sı da 500 sayfadan fazla dinî konularda okuduğunu belirtmiştir.

HSDTÖ puanları açısından bakıldığında, hacdan sonra dinî konularda hiç kitap okumayanlar ile 51-100 sayfa arası ve 500 sayfadan fazla okuyanların hac sonrası dinî tutum puanlarının 86 ile en yüksek seviyede bulunduğu, dinî kitaplar okuma konusunda diğer seçenekleri tercih edenlerin puanlarının ise 82 ile 85 arasında değiştiği görülmüştür (Tablo 7). Elde edilen bu sonuçlar bize dinî-sosyal tutumlar ile kişilerin dinî konularda kitap okumaları arasında anlamlı bir ilişkinin bulunmadığını göstermektedir.

Demografik özellikler açısından bakıldığında, hacdan sonra en çok dinî kitap okuyanların yaş grupları açısından genç yaşlarda bulunanların, meslek grupları açısından ise memurların ve sağlık hizmetlerinde çalışanların olduğu görülmüştür. Diğer faktörler göz önüne alındığında tespit edilen farklılığın dikkat çekecek derecede büyük olmadığı görülmüştür. Bu sonuçlar bize dinî konularda okumanın, kişinin dinî tutumuyla ilgili olmanın ötesinde, yaş, sosyal çevre ve kişisel okuma alışkanlığı gibi faktörlerle ilişkili olduğunu göstermektedir. Nitekim başka bir çalışmada ortaya konulan dinî

bilgi seviyesi ve dinî konularda okuma düzeyi ile dindarlık arasında anlamlı bir ilişkinin bulunmadığı sonucu ile elde edilen bu netice birbirini destekler mahiyettedir.

Tablo 7

Hacdan Sonra Dini Kitap Okuma Durumlarına Göre Araştırmaya Katılanların, HSDTÖ'den Aldıkları Puanların Aritmetik Ortalama ve Standart Sapma Değerleri

<i>Hacdan sonra dini kitap okuma durumları</i>	<i>N</i>	<i>Ortalama ($\bar{x}$)</i>	<i>Standart Sapma</i>
Hiç okuyamayanlar	241	85,97	15,22
20 sayfadan az okuyanlar	74	82,20	19,65
20-50 sayfa arası okuyanlar	154	84,75	16,62
51-100 sayfa arası okuyanlar	112	86,04	21,76
101-500 sayfa arası okuyanlar	253	83,40	17,32
500 sayfadan fazla okuyanlar	323	85,76	18,37
Toplam	1157	84,95	17,76

Yaşanan Yerleşim Birimi (Sosyal Çevre)

Araştırmaya katılanların yaklaşık % 44'ü illerde, % 28'i ilçelerde, % 21'i köylerde ve % 7'si de kasabalarda yaşadığını belirtmiştir. İçinde yaşadıkları yerleşim birimleri dikkate alınarak bakıldığında HSDTÖ puanlarının ortalaması 90 ile en yüksek olanlar kasabada yaşayanlardır. Bunu 86 puan ile köyde yaşayanlar, 85 puan ile ilçede yaşayanlar ve 83 puan ile de il merkezlerinde yaşayanlar takip etmektedir (Tablo 8).

Yapılan araştırmalar, kişilerin yaşadığı yerin köy ya da şehir olması, büyük yük veya küçük olması ile dindarlıkları arasında ilişki bulunduğunu ortaya koymaktadır. Şehirlerle karşılaştırıldığında, köylerde yaşayanların birbirleriyle daha yakın ilişkiler içerisinde oldukları, bunun da dindarlığı olumlu yönde etkileyen bir faktör olduğu belirtilmiştir (Brown, 1988). Çiftçilerin ve kırsal kesimde yaşayanların geleneksel dindarlığın kurallarına daha bağlı oldukları, dindarlık seviyelerinin şehirde yaşayanlara göre daha yüksek olduğu ortaya konulmuştur (Hunter, 1983).

Son birkaç on yılda köylerden göçün hızla arttığı, büyük ölçüde tarım toplumu olmaktan uzaklaşıldığı, genç nüfusun eğitim ve iş imkânları arama amacıyla köylerden uzaklaştığı, böylece köylerdeki yaşamın gittikçe "yalnızlık" ile ifade edilebilecek bir olguyla karşı karşıya bulunduğu görülmektedir. Göçle gelen bu sosyal değişimin sonucu olarak da, köylerde yıllardır devam eden örf ve âdetlerin işlevsel olmaktan çıkması ve bu arada da geleneksel dinî yaşam biçiminin ifadesi olan geleneklerin de birer birer kaybolması kaçınılmazdır.

Köylerdeki söz konusu geleneksel yaşantıyı canlı tutmaya yönelik sosyal, kültürel ve dinî alanlarda konuya bütüncül yaklaşan herhangi bir çalışma ya da projenin bulunmadığı bir gerçektir. Hatta bu konuda yetkili kurumların başında geldiği düşünülen Diyanet İşleri Başkanlığı'nın da imam-hatibi bu-

lunmayan 10.000'in üzerindeki köye imam verme ile ilgili bürokratik işlemler dışında bir faaliyetinin bilinmediğini söylemek de yanlış olmayacaktır.

Buna karşılık, köy yaşantısının tüm özelliklerine sahip olmanın yanında, sahip olduğu belediye teşkilatıyla modern şehir imkânlarından bazılarında da sahip olan kasabalarda dinî hayatın hacca gidip gelenler için daha canlı olduğu anlaşılmaktadır. Bu araştırmanın sonuçlarına bakıldığında da, köylerde yaşayan hacıların dinî tutumlarına ilişkin puanlarının ortalamasının beklendiği gibi en yüksek seviyede olmadığı, hatta ilçelerinkine yakın seviyelerde bulunduğu dikkat çekmektedir.

Tablo 8
Yaşadıkları Yerleşim Birimlerine Göre Araştırmaya Katılanların, HSDTÖ'den Aldıkları Puanların Aritmetik Ortalama ve Standart Sapma Değerleri

Yaşanan yerleşim birimi (sosyal çevre)	N	Ortalama ($\bar{x}$)	Standart Sapma
Köy	228	86,17	16,13
Kasaba	70	89,71	15,28
Yılçe	344	85,44	18,77
Yıl	544	83,21	18,14
Toplam	1186	84,81	17,87

Yapılan Hac Sayısı

Örneklemin % 92'sinin 1 defa, % 6'sının iki defa, % 1'inin üç defa ve % 1'inin de dört defa hacca gittiği anlaşılmaktadır. Bu durum son yıllarda hac için yapılan müracaatların fazlalığına karşılık, hacca gidebilenlerin sayısının sınırlı kalması sebebiyle, ancak eşine veya yakınlarına refakat etme gibi mazeretleri olanların veya hac organizasyonunda görev alanların tekrar hacca gidebilmesinin de doğal sonucu olarak çalışmamızın verilerine yansımış görünmektedir.

Tablo 9'a bakıldığında, yapılan hac sayısı ile HSDTÖ puanlarının ortalaması arasında ters orantılı bir ilişkinin varlığı dikkat çekmektedir. Şöyle ki, bu güne kadar bir defa hac yapanların HSDTÖ puanlarının ortalaması 85 iken, iki defa hac yapanlarınki 84, üç defa hac yapanlarınki 82,4 ve daha fazla hac yapanların puanları ise 79'dur.

Elde edilen bu veriler, birden fazla hac yapmanın iyi bir dindarlık göstergesi olmadığı, hatta yapılan hac sayısındaki artışın dindarlık düzeyindeki düşüşü de beraberinde getirdiği şeklinde bir sonucu da beraberinde getirmiş görünmektedir. Bu arada, birden fazla hacca gidenlerin bir yakınına refakat edenlerden veya organizasyonda görevli olanlardan; özellikle üçten çok hacca gidenlerin ise neredeyse tamamının hac organizasyonunda görev alanlardan oluştuğunu da hatırd tutmak yerinde olur.

Birden fazla hacca gidenlerin HSDTÖ puanları ile görev veya refakat veyahut da ticaret gibi amaçlarla mükerrer hac yapanların puanları arasında

bir fark bulunup bulunmadığı, varsa bunun miktarı ve anlamlılığının ne olduğu gibi soruların cevabı, hac ibadetinin insan üzerindeki etkilerinin daha iyi anlaşılabilmesi için üzerinde durulması gereken önemli hususlardır. İslâm'da haccın farzîyetinin bir seferle yerine getirilmesi, Hz. Peygamber'in (SAV) de hayatında sadece bir defa hac yapmış olması gibi dinî esaslar da dikkate alınarak, bu araştırmanın sonuçlarıyla birlikte, mükerrer hac yapma ve kişinin dinî tutumu üzerindeki etkileri konusu derinlemesine tekrar üzerinde durulması gereken bir husustur.

Tablo 9
Yaptıkları Hac Sayısına Göre Araştırmaya Katılanların, HSDTÖ'den Aldıkları Puanların Aritmetik Ortalama ve Standart Sapma Değerleri

Yapılan hac sayısı	N	Ortalama ($\bar{x}$)	Standart Sapma
1 defa	1089	84,92	17,69
2 defa	73	83,55	21,10
3 defa	11	82,27	8,32
4 ve yukarı	6	78,83	18,39
Toplam	1179	84,83	17,85

Sonuç

Bu çalışma, Türkiye'nin her ilinden hac ibadetini yapanların katıldığı çok geniş bir örneklem üzerinde, demografik değişkenleri de dikkate alarak, hac sonrası kişilerin dinî tutumlarını araştırmak amacıyla gerçekleştirilmiştir. Bu konunun ilk defa ve böylesine geniş bir örneklem üzerinde incelenmesi, araştırmayla elde edilen bulguları önemli kılmaktadır. Bu çalışma çerçevesinde elde edilen bulgular ve yorumları ilgili başlıklar altında verilmiştir.

Sonuç itibarıyla, genel anlamda bakıldığında hac ibadetini yapanların HSDTÖ'den aldıkları puanların ortalaması 85'tir. Bu sonuç, yaklaşık bir buçuk yıl önce hac yapanların dinî tutumlarıyla ilgili olarak, beş vakit namaz kılma, harâmlardan kaçınma, kendini dinî yönden huzurlu ve Allah'a yakın hissetme, ailesine ve çevresindekilere karşı duyarlı ve cömert davranma gibi hususlarda verdikleri olumlu tepkilerin oranının yüksek olduğu göstermektedir. Dolayısıyla, yaş ve meslek grupları, öğrenim ve gelir düzeyleri gibi çeşitli değişkenler de dikkate alınarak bakıldığında, onların söz konusu tutum ve davranışlarında toplumun diğer kesimlerinden farklılık gösterdiklerini ifade etmek yerinde olur.

Ülkemizde dindarlık ile ilgili olarak farklı örneklemeler seçilerek yapılan çeşitli araştırmaların sonuçlarına bakıldığında, beş vakit namaz kılma, harâmlardan kaçınma, kendini dinî yönden huzurlu ve Allah'a yakın hissetme, ailesine ve çevresindekilere karşı duyarlı ve cömert davranma gibi hususlara bu denli yüksek oranda olumlu tepki veren ve farklı demografik özelliklerden oluşan başka bir kesimin bulunduğunu söylemek zordur. So-

nuç itibariyle, hac ibadetini yapmak kişilerin dinî tutumları üzerinde kalıcı etkiler bırakan önemli bir olaydır.

Sahayı tanıma amaçlı yapılan bu araştırmanın, farklı yönleriyle devam ettirilmesi, özellikle araştırmanın sürpriz bulgularının ileri araştırmalara konu edilmesi ve sonuçların karşılaştırılması gereği göz önünde bulundurulmalıdır.

Kaynakça

- BACK, C. W. & Bourque, L. B. (1970). Can feelings be enumerated? *Behavioral Science*, 15, 487-496.
- BERKES, N. (1998). *The development of secularism in Turkey*. London: Hurst and Company.
- BOLAY, S. H. & Türköne, M. (1995). *Din eğitimi raporu*. Ankara: Ankara Merkez İmam Hatip Lisesi Öğrencileri ve Mezunları Vakfı.
- BULUT, M. (1994). Kuruluş yıllarında diyanet işleri başkanlığı ve din hizmetleri (Kuruluşunun 70. yılı münasebetiyle). *Diyanet İlmî Dergi*, 30 (4), 99-128.
- DEMİRCİ, E. (1996). *Modernisation, religion and politics in Turkey: The case of the İskenderpasa community*. Unpublished doctoral dissertation, The Faculty of Economic and Social Studies, The University of Manchester. Manchester, UK.
- DİB. (2000). *T. C. Başbakanlık Diyanet İşleri Başkanlığı: Özet Bilgiler*. Ankara: Dinî Yayınlar Dairesi Başkanlığı.
- EKŞİ, H. (2002). Din eğitimi, gençlik ve kişilik: İmam Hatip Lisesi öğrencileri üzerine bir araştırma. H. Hökelekli (Ed.), *Gençlik, din ve değerler psikolojisi* içinde (s. 153-182). Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- ERICKSON, J. A. (1992). Adolescent religious development and commitment: A structural equation model of the family, peer group, and educational influences. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 31, 131-152.
- FIRAT, E. (1977). *Üniversite öğrencilerinde Allah inancı ve din duygusu: Din psikolojisi açısından bir değerlendirme*. Yayımlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara.
- FRANCİS, L. J., & Stubbs, M. T. (1987). Measuring attitudes towards Christianity: From childhood to adulthood. *Personality and Individual Differences*, 8, 741-743.
- FULTON, A. S. (1996). Identity status, religious orientation, and prejudice. *Journal of Youth and Adolescence*, 26 (1), 1-11.
- GİLLIAT-RAY, S. (1999). *Higher education and student religious identity*. Exeter: University of Exeter in association with the Inter Faith Network for the UK.
- HAY, D. (1990). *Religious experience today*. London: Mowbray.
- JOHNSTONE, R. (1966). *The effectiveness of Lutheran elementary and secondary schools as agencies of Christian education*. St Louis, MO: Concordia Seminary.
- KAYMAKCAN, R. (1996). Religious education in the multi-party period in Turkey. *East/West Education*, 1-2, 91-107.

- KOŞTAŞ, M. (1995). *Üniversite öğrencilerinde dine bakış*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- MURPHY, K. R. & Davidshofer, C. O. (1994). *Psychological testing: Principles and applications*. New Jersey: Prentice-Hall.
- MUTLU, K. (1996). Examining religious beliefs among university students in Ankara. *British Journal of Sociology*, 47 (2), 353-359.
- MYERS, D. G. (1999). *Social psychology*. Boston: McGraw-Hill College.
- NORUSİS, M. J. (1999). *SPSS 9.0 guide to data analysis*. New Jersey: Prentice Hall.
- ONAY, A. (2000). *Religious attitudes and Muslim identity, with reference to Turkish university students*. Unpublished doctoral dissertation, Department of Theology and Religious Studies, University of Leeds, Leeds, UK.
- OSGOOD, C. E., Suci, G. J., & Tannenbaum, P. H. (1957). *The measurement of meaning*. Urbana: University of Illinois Press.
- SPİLKA, B.; Hood, R. W., & Gorsuch, R. L. (1985). *The psychology of religion: An empirical approach*. New-Jersey: Printice Hall.
- STARK, R. & Bainbridge, W. S. (1987). *A theory of religion*. New-York: Peter Lang.
- TABACHNİCK, B. G., & Fidel, L. S. (1996). *Using multivariate statistics*. New York: Harper Collins Publishers.
- TARHAN, M. (1996). *Religious education in Turkey: A socio-historical study of the Imam-Hatip Schools*. Unpublished doctoral dissertation, Temple University, Temple, USA.
- TARHANLI, İ. B. (1993). *Müslüman toplum, 'laik' devlet: Türkiye'de Diyanet İşleri Başkanlığı*. İstanbul: Afa Yayıncılık.